

Boshlang‘ich sinflarga gapning bosh bo‘laklarini o‘qitish bo‘yicha samarali metodlar va ularning tahlili

Mehriniso Alijon qizi Aminova
Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali

Annotatsiya: Ushbu maqolada gapning bo‘laklari, uning turlari, 3-sinf kitobining 2-qismida berilgan topshiriqlar va ularni bajarish haqida, yangicha metodlar haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: gapning bosh bo‘laklari, ega, kesim

Effective methods for teaching the main parts of a sentence to primary grades and their analysis

Mehriniso Alijon kizi Aminova
Samarkand State University Kattakurgan Branch

Abstract: This article discusses the main parts of a sentence, its types, the tasks given in Part 2 of the 3rd grade textbook and their implementation, and new methods.

Keywords: main parts of a sentence, possessive, participle

Tugal mazmun bildirar,

So‘ngida nuqta bo‘lar. (Gap)

Avvalo gap bo‘laklari haqida so‘z yuritadigan bo‘lsak, gapda biror so‘roqqa javob bo‘lgan va o‘zaro tobe bog‘langan so‘z yoki so‘z birikmasi gap bo‘lagi deb ataladi. Gap bo‘laklarini aniqlashda asosiy xususiyat ular orasidagi sintaktik aloqa hisoblanadi. So‘zlarga so‘roq berish, ularning aynan qaysi turkumga mansubligi, gap ichida so‘zning joylashish tartibi, qanday qo‘shimchalar olishi tom ma‘noda gap bo‘laklarining turlarini belgilashda asos bo‘la olmaydi. Gap bo‘laklarining turlari odatda bir-biriga nisbatan aniqlanadi: ega kesimga nisbatan, aniqlovchi aniqlanmishga nisbatan, to‘ldiruvchi to‘ldirilmishga nisbatan aniqlanadi. Gap bo‘laklarining gap tarkibidagi darajasi bir xil emas. Ba‘zi gap bo‘laklari gap qurilishida asosiy o‘rinni egallaydi, bunday bo‘laklarsiz fikr anglashilmaydi. Ayrim bo‘laklar esa gap qurilishida asosiy rol o‘ynamaydi, ularning ishtirokisiz ham bosh bo‘laklar orqali fikr anglashilaveradi. Shunga ko‘ra gap bo‘laklari ikki turga ajratiladi:

- 1) Bosh bo‘laklar,
- 2) Ikkinchi darajali bo‘laklar.

Bosh bo‘laklar gapning grammatik asosini tashkil qiladi. Fikr asosan gapning grammatik asosi orqali ifodalanadi. Bosh bo‘laklar 2 qismdan: ega va kesimdan iborat.

Ikkinchi darajali bo‘laklar gapning grammatik asosini tashkil qilmaydi balki uni hajm jihatdan kengaytiradi yoki so‘z birikmasini shakllantirish uchun xizmat qiladi. Ikkinchi darajali bo‘laklar bosh bo‘laklar bilan yoki o‘zaro tobe aloqada bo‘lib, ularni izohlash uchun, aniqlash uchun shuningdek to‘ldirish uchun xizmat qiladi. Ikkinchi darajali bo‘laklar aniqlovchi, to‘ldiruvchi va holdir.

Kesim orqali izohlanadigan fikr predmetni anglatadigan, gapning boshqa bo‘laklariga tobe bo‘lmagan bosh bo‘lak ega. Eganing ostiga esa bitta to‘g‘ri chiziq chiziladi. Ega keng ma’noda predmet tushunchasini bildirib, kesimdan anglashilgan belgining kimga yoki nimaga qarashlilikini ko‘rsatadi. Ega bosh kelishikdagi birliklar bilan ifodalanib, kim? nima? qayer? so‘roqlaridan biriga javob bo‘ladi. Ega, odatda, yakka so‘z: ot, olmosh, harakat nomi va otlashgan so‘z (sifat, son, olmosh, sifatdosh, ravishdosh, ravish, taqlid so‘z, undov so‘z, modal so‘z) bilan belgilanadi.

Ega anglatgan predmetning predikativ belgisini ifodalaydigan va u haqidagi hukmni bildiradigan bosh bo‘lak kesim deyiladi, ostiga ikkita to‘g‘ri chiziq chiziladi. Kesim o‘zida belgi (harakat, sifat va xususiyat) bilan predmetning zamon va maylda anglashiladigan o‘zaro munosabatini aks ettiradigan, gapni grammatik jihatdan shakllantiradigan bosh bo‘lak hisoblanadi. Kesim qaysi so‘z turkumi bilan ifodalanishiga ko‘ra ikki turga ajratiladi: 1) fe‘l kesim; 2) ot kesim.

Fe‘l kesim. Turli fe‘l shakllari bilan ifodalanadigan kesimga fe‘l kesim deb ataladi. Fe‘l kesim ba‘zan frazeologik ibora bilan ham ifodalanadi: U uzoq davom etgan kasallikdan so‘ng ko‘z yumdi.

Ot kesim. Fe‘ldan boshqa so‘z turkumlari ya‘ni ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov va boshqalar bilan, shuningdek, fe‘lning harakat nomi shakli bilan ifodalanadigan kesimga ot kesim deb ataladi. Ot kesimga maqollardan ham misol keltirishimiz mumkin. Yaxshilik qilgan - do‘st, yomonlik qilgan - dushman. So‘zning ko‘rki - maqol.

3-sinf ona tili kitobining 2-qismini boshida aynan mana shu gap bo‘laklari bo‘yicha hikoyalar, she‘rlar va topshiriqlar berilgan. Masalan, 2-mashqda shunday topshiriq berilgan. Gaplarni o‘qing va mos so‘zlar bilan to‘ldiring.

1. Qushlar bahorda uzoq o‘lkalardan
2. Bolalar musiqa
3. ... kasallarni davolaydi.
4. Javlon musiqa to‘garagiga
5. Hozir texnologiya darsida ... javon yasashni o‘rganishyapti.
6. ... dala ishlarini boshladilar.

Foydalanish uchun quyidagi soʻzlar berilgan: asbobini chalishni oʻrganishdi, uchib keladi, shifokor, qatnashadi, oʻquvchilar, dehqonlar.

Bu topshiriq orqali oʻquvchilarni gapning bosh boʻlaklarini toʻgʻri joylashtirib gap tuzishga oʻrgatish mumkin.

Kitobda yana bir ajoyib sheʼriy topshiriq berilgan. Unda: 8-mashq. Sheʼrni ifodali oʻqing. Sheʼr kimning nomidan yozilgan? Sheʼrni matn koʻrinishida ifodalang. Tuzgan matningizdagi bosh boʻlaklarni aniqlab, tagiga chizish vazifasi berilgan.

Oyijonim har kuni
Xonamni poklaydilar.
Derazamni ham artib,
Koʻnglimni chogʻlaydilar
Men ham kichik yordamchi
Toza, yorugʻ uyimiz.
Bizlarni alqaydilar,
Duogoʻyim - buvimiz.

Masalan: Oyijonim xonamni har kuni poklaydilar - Oyijonim mening xonamni har kuni poklaydilar. Ega-oyijonim, kesim-poklaydilar. Oyijonim soʻzining ostiga bir chiziq, poklaydilar soʻzining tagiga ikki chiziq chizing. Poklaydilar soʻzining oʻrniga yana qanday soʻzlardan foydalansa boʻladi?

Bu mashq bolajonlarni sheʼrlarni ifodali holatda oʻqishga oʻrgatishidan tashqari, ularga tahlil qilish, bir soʻzni oʻrniga boshqa soʻzlarni qoʻllashni oʻrganishlariga ham yordam beradi.

9-mashqda esa jadvaldagi soʻzlardan gaplar tuzish, bosh boʻlaklarni ajratib, tagiga tegishli chiziq chizish vazifasi berilgan. Masalan: Oʻquvchilar bayon yozdilar.

Kim?	Nima qiladi?	Nima?
Oʻquvchilar	Yozdilar	Bayon
Dizayner	Chizadi	Chizma
Xaridor	Sotib oladi	Kiyim
Sotuvchi	Sotadi	Mahsulot
Novvoy	Yopadi	Non

Shuningdek kitobni keyingi sahifalarida gapda eganing qoʻllanilishi boʻyicha ham alohida mashq va topshiriqlar berilgan. Masalan, 15-mashqda gap berilgan boʻlib ularni egasini topish vazifasi berilgan.

1. Doʻst boshga kulfat tushganda yordam beradi.
2. Mehnat kishini ulugʻlaydi.
3. Anvar ingliz tilini oʻrganyapti.
4. Men kelajakda oʻqituvchi boʻlishni xohlayman.
5. Karim hisob-kitobni yaxshi uddalaydi.

Gapda kesimning qo‘llanilishi bo‘yicha ham alohida metodlar yordamida bajariladigan mashqlar keltirilgan. Masalan, 18-mashqda "Tabiat" so‘ziga sinkveyn tuzish topshirig‘i berilgan. Unga ko‘ra:

1. Nima? Tabiat
2. Qanday? _____
3. Nima qildi? _____
4. Gap. _____
5. Ma‘nodosh so‘z toping. _____, _____, _____.

Bu topshiriq orqali bolalar to‘g‘ri gap tuzish yo‘llarini, bir so‘zni qayta-qayta takrorlamasdan o‘rniga boshqa ma‘nodosh so‘zlarni qo‘llashni o‘rganishadi.

Men o‘ylashimcha gapning bosh bo‘laklari bo‘yicha yana bir qancha metodlarni qo‘llash mumkin. Masalan, “Skanerdan ma‘nodosh so‘zlarni top” metodi. Bu metod bir turkum doirasida va bir necha turkum doirasida uyushtirilishi mumkin. Hozirgi mavzuimizga moslaydigan bo‘lsak, o‘quvchilar ma‘nodosh so‘zlarni topib ularni ega yoki kesimga ajratishlari kerak bo‘ladi.

T	Y	R	A	K	Q	D
H	Ch	A	B	U	U	S
A	O‘	D	Z	N	Y	E
Y	Ch	O	F	T	O	B
I	I	K	N	G	Sh	I
Q	M	A	P	M	A	H
M	O	J	R	V	M	E
O	Q	L	F	A	S	Z
Q	O‘	R	Q	M	O	Q

Bu yerda ma‘nodosh egalar 4 ta: quyosh, shams, oftob, kun.

Ma‘nodosh kesimlar 3 ta: qo‘rqmoq, hayiqmoq, cho‘chimoq.

Bu metodni o‘quvchilarni 2 guruhga ajratgan holda ham tashkil qilsa bo‘ladi. Bu o‘yin orqali o‘quvchilar faqatgina so‘zlarni emas, balki aynan ma‘nodosh so‘zlarni topishlari kerak bo‘ladi va bu bolalarni zehkini, salohiyatini, zakovatini, oshirishga yordam beradi.

Yoki “Kim ko‘p so‘z tuzadi?” metodini ham qo‘llash mumkin. Bunda kartochkalarga bosma harflar tarqoqlikda yozib qo‘yiladi. O‘quvchilar shu harflar ishtirok etgan so‘z tuzadilar. Bu o‘yin kompyuter dasturiga ham kiritilishi mumkin. Bu metodni o‘quvchilarni ikki yoki uch guruhga bo‘lgan holda ham amalga oshirsa bo‘ladi ya‘ni qaysi jamoa ko‘p va to‘g‘ri so‘zlarni topadi shaklida. Masalan, kartochkaga namuna sifatida T Q N O A B L K I U. Ushbu harflar yordamida so‘zlar yasashlari kerak bo‘ladi.

Yana “O‘z uyalariga joyla” metodi ham bor. Buni ham barcha fanlarda, darslarda, mavzularda qo‘llash mumkin. Masalan 5 ta so‘z berilgan bo‘lsin. Shularni ega va kesimga ya‘ni ikki ustunga joylashtirib chiqish kerak bo‘ladi.

So‘zlar	Ega	Kesim
---------	-----	-------

Kalit		
Tog‘		
Bekinmoq		
Maktab		
Salomlashmoq		

Demak xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkin-ki, gap tuzish uchun asos bo‘ladigan biror tushuncha kerak. Gapda butun bo‘laklar ana shu asosiy tushunchani ifodalash uchun to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki biror vosita orqali predmet tasavvuridagi so‘zga yoki birikmaga bog‘lanadi. Shuning uchun ham u bosh bo‘lak tarzida o‘qiladi. Bu xususiyat uning shaklida ham ko‘rinadi: bunday xokim tushuncha bosh kelishik shaklida bo‘ladi. Bu fikrlar shuni ko‘rsatadiki, ega gapda fikr ifodalanishiga asos bo‘lgan bosh kelishikdagi xokim qismidir. Gapning bo‘laklari yuqorida aytganimizdek bosh va ikkinchi darajali bo‘laklardan iborat. Faqat bosh bo‘laklar haqida ma’lumotlar berildi. Gapning bosh bo‘laklari ya’ni ega va kesimni ko‘rib o‘tilgandan tashqari yana bir qancha usullar yordamida ham o‘rgatish va darslarda qo‘llash mumkin. Bu kabi ta’limiy o‘yinlar, metodlarni yana bir qancha turlarini misol keltirishimiz mumkin. Muhimi bularni dars jarayonida ustozlar, yanada bolalar uchun qiziq holda tashkil qilishsa har qancha qiyin mavzu bo‘lmasin bolalar tez va oson holatda bu mavzuni o‘rganib olishadi. Bilamizki boshlang‘ich sinfdagi bolalar hali kichik bo‘lganliklari sababli ko‘p ustozni dars o‘tishidan yoki yozishlardan tez zerikib qolishadi. Ammo dars jarayonida yuqoridagi kabi o‘yinlar ustozlari tomonidan tashkil qilinsa bolajonlarni maktabga, o‘qishga, darsga bo‘lgan qiziqishlari yanada ortadi deb o‘ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. S.Matchonov, H.Bakiyeva, X.G‘ulomova. Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi. Toshkent-2021.
2. G‘.Ernazarov. Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi. Toshkent-2012.
3. G‘.Hamroyev. Ona tili o‘qitishning samarali usullari. Toshkent-2018.
4. D.Baynazarova. 3-sinf II qism ona tili. Toshkent-2023.
5. G.Mamatova. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida adabiy tushunchalarni shakllantirish metodikasi. Toshkent-2010.